

Historical Linguistics Mehrdad Naghzguy Kohan
Aagah Publications 1404(2025)

Mehdi Parizadeh¹

Abstract

The book *Historical Linguistics* comprises eight chapters, with its concluding glossary bringing the total to 378 pages. As previously noted, this work is the first of its kind dedicated to the historical linguistics of the Persian language. Furthermore, Persian is among the oldest languages with an accessible written heritage. Consequently, there exists no historical linguistics book in any other language with a lineage comparable to Persian that the author could have adopted as a model for the book's structure. Therefore, the sequence of the chapters is the result of the author's own selection and initiative. It is the present reviewer's belief that upon a complete reading of the book, one can place oneself in the author's position and to some extent apprehend the logic underlying the chosen chapter arrangement. The continuation of this introduction is based on this very premise.

¹. Department of Linguistics, Faculty of Humanities, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran.

معرفی کتاب زبان‌شناسی تاریخی زبان‌شناسی تاریخی، مهرداد نغزگوی کهن، انتشارات آگه، ۱۴۰۴

مهدی پری‌زاده^۱

مقاله پژوهشی

چکیده

کتاب زبان‌شناسی تاریخی مشتمل بر هشت فصل است که به همراه واژه‌نامه انتهایی آن به ۳۷۸ صفحه می‌رسد. پیش‌تر نیز گفته شد که این اثر در نوع خود اولین کتابی است که به زبان‌شناسی تاریخی زبان فارسی می‌پردازد، از سوی دیگر زبان فارسی جزو قدیمی‌ترین زبان‌هایی است که پیشینه مکتوب آن در دسترس است، بنابراین هیچ کتاب زبان‌شناسی تاریخی در زبان دیگری با قدمتی مانند زبان فارسی وجود ندارد که نویسنده آن را به عنوان الگویی برای تدوین کتاب برگزیده باشد. از همین‌رو ترتیب فصول کتاب حاصل انتخاب و ابتکار خود نویسنده است. به گمان نگارنده این معرفی‌نامه، می‌توان پس از خواندن کامل کتاب، خود را به جای نویسنده گذاشت و تا حدی به منطقی که نویسنده برای ترتیب فصول کتاب در نظر گرفته است آگاه شد. ادامه این معرفی‌نامه نیز برپایه همین گمان است.

✉ m.parizadeh@basu.ac.ir

۱- استادیار گروه زبان‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

۱- مقدمه

علم زبان‌شناسی دربردارنده گستره وسیعی از دانش‌های مرتبط با زبان است. در یک سر این طیف، صرف و نحو قرار دارد و سوی دیگر آن تا نشانه‌شناسی و نقد فیلم امتداد دارد. اما در این میان شاید بتوان گفت یکی از مشکل‌ترین شاخه‌های زبان‌شناسی، زبان‌شناسی تاریخی است. چراکه این شاخه از زبان‌شناسی نیازمند مطالعه در چندین حیطة گوناگون است، به‌ویژه اگر مطالعه زبانی مدنظر باشد که همچون زبان فارسی پیشینه‌ای طولانی دارد. زبان‌شناس تاریخی برای مطالعه تاریخی زبان فارسی، گاه مجبور است به متون برجای مانده از فارسی باستان مراجعه کند و گاه ناگزیر از بررسی متون فارسی میانه یا فارسی نو متقدم است. خواندن و موشکافی متون فارسی باستان و میانه خود یک زمینه تخصصی است که به دانش خاص خود نیازمند است. از سوی دیگر یک زبان‌شناس تاریخی باید پیوسته از فرضیه‌ها و نظریه‌های روز درباره تغییرات زبان و قوانین حاکم بر آن آگاه باشد. این فرضیه‌ها و نظریات هم شامل سیر دگرگونی‌های صرفی و نحوی مانند دستوری‌شدگی است و هم تغییرات آوایی و حتی رسم‌الخطی را نیز در بر می‌گیرد. بر همین اساس زبان‌شناسی تاریخی را می‌توان شاخه‌ای از زبان‌شناسی دانست که افراد کمی داوطلب تحقیق و پژوهش در آن هستند. هر مقاله علمی و دقیق در این زمینه مستلزم مطالعات پرحاشیه و طولانی است. از همین‌رو جای شگفتی نیست که با وجود استادان برجسته‌ای که سال‌هاست در این شاخه به مطالعه و پژوهش مشغولند، تاکنون درسنامه‌ای جامع و نظام‌مند در زمینه زبان‌شناسی تاریخی زبان فارسی به رشته تحریر درنیامده است. اما در اواخر بهار ۱۴۰۴ اولین کتاب زبان‌شناسی تاریخی زبان فارسی که به صورت درسنامه تدوین شده است به زیور طبع آراسته شد. این کتاب که حاصل تجربه و تدریس نزدیک به سه دهه‌ای استاد گرانقدر جناب آقای دکتر مهرداد نغزگوی کهن است، در نوع خود اولین اثر در این شاخه بسیار مهم از زبان‌شناسی است. پیش از چاپ این اثر در سپهر زبان‌شناسی زبان‌های ایرانی کمبود چنین پژوهشی نمایان بود. در این معرفی مختصر نگاهی به این کتاب خواهیم داشت.

۲- معرفی فصل‌های کتاب

کتاب زبان‌شناسی تاریخی مشتمل بر هشت فصل است که به همراه واژه‌نامه انتهایی آن به ۳۷۸ صفحه می‌رسد. پیشتر نیز گفته شد که این اثر در نوع خود اولین کتابی است که به زبان‌شناسی تاریخی زبان فارسی می‌پردازد، از سوی دیگر زبان فارسی جزو قدیمی‌ترین زبان‌هایی است که پیشینه مکتوب آن در دسترس است، بنابراین هیچ کتاب زبان‌شناسی تاریخی در زبان دیگری با قدمتی مانند زبان فارسی وجود ندارد که نویسنده آن را به‌عنوان الگویی برای تدوین کتاب برگزیده باشد. از همین‌رو ترتیب فصول کتاب حاصل انتخاب و ابتکار خود نویسنده است. به گمان نگارنده این معرفی‌نامه، می‌توان پس از خواندن کامل

کتاب، خود را به جای نویسنده گذاشت و تا حدی به منطقی که نویسنده برای ترتیب فصول کتاب در نظر گرفته است آگاه شد. ادامه این معرفی‌نامه نیز برپایه همین گمان است.

منطق کلی حاکم بر کتاب این است که ما در نقطه اکنون ایستاده‌ایم و می‌خواهیم به بررسی در زمانی آن دسته از تغییرات زبانی بپردازیم که در حال حاضر موقعیت همزمانی آنها برایمان قابل مشاهده است. بنابراین با نوعی سفر در زمان روبه‌رو هستیم، رفت و برگشت در زمان با هدف کشف چرایی تغییرات زبانی و در صورت امکان کشف قوانین حاکم بر آن. به نظر می‌رسد نویسنده نیز با چنین هدفی عنوان نخستین فصل کتاب را «تغییر زبانی» گذاشته است، زیرا که در نهایت تغییر زبانی موضوع اصلی زبان‌شناسی تاریخی است. در این فصل نوع و جنس تغییرات و گوناگونی‌های حاصل از آنها بررسی شده است. اینکه کدام مولفه‌های زبانی و با چه سرعتی و به چه صورتی تغییر کرده و می‌کنند موضوع این فصل است. برای مثال در این فصل به این موضوع پرداخته شده است که چرا تغییرات صرفی، نحوی و معنایی سرعت بیشتری دارند تا تغییرات آوایی. تبیین سرعت متفاوت چنین تغییراتی به طور مشروح آمده است. کشف روابط خویشاوندی زبان‌ها و مسیر تحول آنها نیز یکی دیگر از موضوعات مورد بررسی در این فصل است. نویسنده در همین راستا معتقد است که «در اثبات خویشاوندی زبان‌ها تنها تفاوت‌ها و شباهت‌های نظام‌مند در انواع مشخصه‌های زبانی ملاک قرار می‌گیرد. به عبارت دیگر، تشابه موردی غیر تکرار شونده واجد اهمیت نیست» (ص ۲۰). برای رسیدن به همین هدف باید از داده‌های مطالعات تاریخی بهره برد. این داده‌ها، چنان که در همین فصل به آنها اشاره شده است، شامل متون مکتوب است که در مقام شاهد اصلی برای بررسی تغییرات است که هم شامل متون منظوم است و هم منثور. افزون بر آن از عبارات کلیشه‌ای و ضرب‌المثل‌ها نیز نباید غافل بود. همچنین به عنوان شواهد فرعی به واژه‌های قرض‌گرفته شده و فرایند وام‌گیری، شناسایی مواد زبانی قرضی و مواد زبانی نقل‌شده در زبان‌های دیگر نیز پرداخته شده است. پایان‌بخش فصل نخست کتاب بحثی پیرامون ریشه‌شناسی و انواع آن است. همچنین ساخت و ریشه‌شناسی اسامی خاص و جای‌نام‌ها و دیرین‌شناسی زبانی از موضوعات بررسی شده در اولین فصل کتاب است.

زبان‌شناسی همواره بر تقدم گفتار بر نوشتار تأکید دارد اما از آنجایی که در زبان‌شناسی تاریخی با زبان سده‌های پیشین روبرو هستیم که فناوری ضبط صدا وجود نداشته است، به ناچار تنها متون مکتوب است که ما را از زبان در آن دوران آگاه می‌کند. از همین‌رو فصل دوم کتاب به «نظام‌های نوشتاری» می‌پردازد. انواع خطوط جهان از خط تصویری گرفته تا خط واژه‌نگار، هجایی و الفبایی-هجایی و نیز الفبای همخوانی (ابجدی) و خط الفبایی به همراه مثال‌هایی از آنها معرفی شده‌اند. همچنین رابطه بین این خطوط، تأثیر توزیع جغرافیایی و شیوه تکوین انواع نظام‌های نوشتاری مورد بحث قرار گرفته‌اند. روابط خطوطی مانند آرامی که با خانواده زبان‌های ایرانی در ارتباط بوده است نیز بررسی شده است و در بخش پایانی فصل هم درباره انواع خطوط زبان‌های ایرانی مطالبی آمده است.

خواننده پس از خواندن دو فصل ابتدایی کتاب از اهداف زبان‌شناسی تاریخی و بخشی از ابزار و مواد موجود آن آگاه می‌شود. نویسنده از فصل سوم تا انتهای فصل ششم خواننده را با انواع تغییرات زبانی براساس سرعت تغییر آنها آشنا می‌کند. از همین‌رو فصل سوم به «تغییرات واژگانی و معنایی» می‌پردازد که بالاترین سرعت تغییر زبانی را در اختیار دارند. با هدف آشنایی مخاطب با تغییرات واژگانی ابتدا راهکارهای ورود کلمات جدید به زبان و انواع روش‌های واژه‌سازی مورد بررسی قرار گرفته‌اند و سپس به بحث تغییرات معنایی پرداخته شده است. مطالعات همزمانی برای تعیین مسیرهای تغییر در زمانی معنا و علل آنها نیز پایان‌بخش فصل سوم است.

صرف زیرشاخه‌ای از زبان‌شناسی است که محدوده آن به کلمه و اجزای سازنده آن محدود می‌شود. موضوع فصل چهارم کتاب نیز «تغییر صرفی» است. پس از تغییرات واژگانی و معنایی تغییرات صرفی بیشترین سرعت تغییر را دارند. این فصل از کتاب با بررسی مطالعات صرف تاریخی جدید از رهگذر رده‌شناسی آغاز می‌گردد. بازتحلیل و انواع آن و نیز کاربردهای گسترده بازتحلیل در محدوده کلمه را معرفی می‌کند و سپس به بحث قیاس و صیغگان و یکسان‌سازی قیاسی می‌پردازد. ادامه فصل چهارم به دستوری‌شدگی و دستوری‌زدایی اختصاص دارد. ابتدا دستوری‌شدگی و مسیر و نمودار مرحله‌ای آن که از جزء واژگانی/قاموسی آغاز می‌شود و به ترتیب به کلمه نقشی، واژه‌بست و وند تصریفی می‌رسد تشریح شده است. در ادامه به تفاوت وند اشتقاقی و تصریفی و شبه‌وندشدگی در فارسی می‌رسد و برای هریک نمونه‌هایی از زبان فارسی ذکر می‌گردد. بخش پایانی این فصل به این واقعیت اشاره دارد که دستوری‌شدگی برخلاف تصور اولیه زبان‌شناسان فرایندی یکسویه نیست و عکس آن نیز رخ می‌دهد. اولین بار لمان (۱۹۸۲) بود که برای این مسیر از اصطلاح دستوری‌زدایی استفاده کرد. مواردی که در زبان فارسی دچار دستوری‌زدایی شده‌اند و انواع زدودگی دستوری در آنها به همراه مثال‌های گوناگون پایان‌بخش فصل چهارم کتاب است.

برخلاف صرف که به محدوده کلمه تعلق دارد، نحو به همنشینی دو کلمه یا بیشتر و روابط بین آنها می‌پردازد. دستوری‌شدگی تنها به کلمه محدود نمی‌شود بلکه در ساخت‌ها نیز می‌توان اثرات دستوری‌شدگی را دید. در همین راستا فصل پنجم به «تغییر نحوی» اختصاص دارد و با مفاهیم دستوری‌شدگی و تغییرات نحوی آغاز می‌گردد و به ترتیب و توالی کلمات وارد می‌شود. اینکه زبان‌ها هر حالت دستوری را با چه نشانگری و یا ترتیبی مشخص می‌کنند و حالت‌های مختلف فاعلی، کنایی، مفعولی و... چگونه در زبان‌های گوناگون نشان داده می‌شود موضوع ادامه این بخش است و طبیعی است که بیشترین تمرکز بر روی این ویژگی‌ها و تغییرات آنها در زبان فارسی است. مباحث مطرح شده در این فصل با مطابقه و انواع آن در زبان فارسی پایان می‌یابد.

فصل ششم «تغییرات آوایی» را بررسی می‌کند که کُندترین سرعت را در بین انواع تغییرات زبانی دارند. این فصل از کتاب که بخش مفصلی نیز هست، با تغییرات آواشناختی و واجی و انواع زیرشاخه‌های آن آغاز می‌شود به تغییرات آوایی مشروط و نامشروط می‌پردازد و انواع انشقاق را شرح می‌دهد. سپس انگیزه‌های مختلف این نوع تغییرات را معرفی می‌کند. از آنجاییکه زبان فارسی در گستره جغرافیایی پهناوری رواج داشته و دارد، انگیزه‌های تغییر فراوانی را در بر می‌گیرد که از سهولت تولید آواها تا تأثیرات تماس زبانی را شامل می‌شود.

از فصل سوم تا انتهای فصل ششم انواع تغییرات زبانی به ترتیب کاهش سرعت تغییر، بررسی شدند. به نظر می‌رسد هدف نویسنده معرفی روش‌ها و ابزارهای علمی و مدونی است که در رویارویی با زبانی که پیشینه مکتوب چندصد ساله دارد و انواع تغییرات گفته شده را در آن مشاهده می‌کنیم، به کار آید. به عبارت دیگر او قصد دارد بگوید که ما که در لحظه اکنون هستیم و می‌خواهیم به گذشته زبان فارسی نظری افکنیم از چه روش‌های علمی نوینی می‌توانیم بهره گیریم؟ به همین منظور دو «روش تطبیقی و بازسازی درونی» و نحوه اعمال آنها در این فصل به گونه‌ای مشروح آورده شده است. همچنین مشکلات این روش‌ها و استثنائات حاکم بر آنها نیز ذکر شده است.

خواننده پس از خواندن هفت فصل از کتاب، به درک روشنی از روش کار زبان‌شناسی تاریخی می‌رسد و با انواع روش‌ها و قوانین حاکم بر آن آشنا می‌گردد. گویی مخاطب آخرین فصل کتاب، پژوهشگری است که با اصول زبان‌شناسی تاریخی آشنا شده و حال باید بداند یک زبان در بین «خانواده‌های زبانی» در کدام خانواده قرار می‌گیرد و اصولاً این طبقه‌بندی خانوادگی زبان‌ها بر چه مبنا و معیاری انجام می‌شود. بنابراین در این بخش انواع طبقه‌بندی زبانی و معیارهای آن و نیز مدل‌های مربوط به آن معرفی می‌شوند. هر کدام از زیرگروه‌های خانواده‌های زبانی به اختصار معرفی می‌گردند تا خواننده بتواند تصویری کلی از انواع خانواده‌های زبانی در ذهن داشته باشد.

فهرست مفصل منابع کتاب بیانگر بررسی کامل منابع مهم فارسی و انگلیسی توسط نویسنده است. همین بخش می‌تواند مرجعی برای بسیاری از منابع دست اول زبان‌شناسی تاریخی و نیز مباحث صرفی و نحوی و آوایی مطرح شده در کتاب باشد. مشاهده و مراجعه به این همه منبع طراز اول فارسی و انگلیسی حاصل سال‌ها پژوهش و تأمل دانشورانه نویسنده است به گونه‌ای که کمتر منبع موثقی را می‌توان نام برد که به مباحث کتاب مربوط باشد و در این فهرست نیامده باشد.

کتاب با واژه‌نامه فارسی به انگلیسی نسبتاً جامعی پایان می‌یابد. در این واژه‌نامه از اسامی انواع زبان‌ها تا برابرنامه‌های تخصصی فارسی برای بسیاری از واژگان فنی و تخصصی دیده می‌شود. شاید بتوان نقطه قوت این واژه‌نامه را وجود بسیاری از برابرنامه‌هایی دانست که توسط خود نویسنده برای اولین بار در نظر

گرفته شده و اکنون در میان جامعه زبان‌شناسان زبان‌های ایرانی رایج و متداول است. نویسنده این کتاب بسیاری از این برابرنهاده‌ها را پیشتر در کتاب فرهنگ توصیفی زبان‌شناسی تاریخی به تفصیل آورده است.

۳- ایرادات چاپی

شاید بتوان گفت مهم‌ترین اشکالی که در این کتاب دیده می‌شود ایرادات چاپی آن است. همان‌گونه که گفته شد عنوان فصل سوم «تغییر واژگانی و معنایی» است اما به جای این‌که این عنوان در سرصفحه فصل سوم قرار گیرد، سر صفحه هر سه فصل ابتدایی کتاب «تغییر واژگانی و معنایی» چاپ شده است. بیشتر جدول‌ها و تصاویر موجود در کتاب باید به منظور چاپ مجدد طراحی می‌شدند اما متأسفانه تصویر آنها با کیفیتی نه چندان واضح چاپ شده است. برای نمونه جدول‌های ۱,۲ تا ۹,۲ در فصل دوم جدول‌های طراحی شده نیستند بلکه تصاویر جدول‌هایی از منابع گوناگون است که هر چند با ذکر نام آمده، اما کیفیت مناسبی ندارند. رفع این ایرادات و صفحه‌بندی دقیق‌تر در چاپ‌های بعدی می‌تواند به هرچه بهتر شدن این اثر بیانجامد.

جمع‌بندی

این کتاب یک درسنامه است و یکی از اهداف هر درسنامه‌ای آموزش شیوه تفکر و تأمل در مباحث مطرح شده است. ترتیب فصل‌ها و نوع تشریح مفاهیم به‌گونه‌ای است که خواننده را با شیوه تفکر یک زبان‌شناس تاریخی نیز آشنا کند. امید است پژوهشگران و دانشجویان علاقمند به زبان‌شناسی با بهره‌گیری از این کتاب ارزشمند و ایده‌های مطرح شده در آن، هم با دستاوردهایی که تاکنون در حیطه زبان‌شناسی تاریخی زبان فارسی به‌دست آمده است آشنا شوند، و هم با روش تفکر یک زبان‌شناس تاریخی آشنا گردند و بتوانند با مجهز شدن به روش‌های علمی به‌گونه‌ای انتقادی و در جایگاه یک زبان‌شناس تاریخی گام بردارند.